

HARRANLI SABİİ EDİPLERDEN  
HİLÂL B. EL-MUHASSİN VE GARSÜ'N-Nİ'ME  
(Hayatları ve Eserleri)

Mahmut POLAT\*

**B**u makalede Arapça yazan bazı Harranlı Sabii edip ve şairlerle ilgili kısa bir girişten sonra bunlardan Hilal b. el-Muhassin es-Sabi ile oğlu Muhammed Garsü'n-ni'me'nin hayatı ve eserleri ele alınacaktır.

### Giriş

Tarihin belli bir döneminde Sabiiiler, gerçekten ilme hizmet etmiş ve büyük alimler yetiştirmişlerdir. Bunların arasında tıp, matematik, astronomi, tarih ve edebiyat gibi ilimlerde yetişmiş pek çok bilgin ve edip vardır ve her biri kendi dalında eşsiz eserler bırakmışlardır. Sabiiilerin ilmi ehliyetleri, yüksek seciye ve ahlakları, onları halifelerin, sultanların ve vezirlerin hizmetinde görevlendirilmek için aranan kimseler kılmıştır.

Sözlüklerde "Sabii" kelimesinin, "kavminin dinini terk eden kimse" anlamında olduğu ve bu kelimenin "sabee" kökünden türetildiği söylenmektedir.<sup>1</sup> Bildirildiğine göre bu nedenledir ki Mekkeliler Hz. Muhammed'e (s.a.v.) kavminin

\* Dr., Harran Ü. İlahiyat Fak.

<sup>1</sup> Arthur Jeffery, The Foreign Vocabulary of Qur'an, s. 191-192.

dinini terk ettiği için "sabee Muhammed (Muhammed ata dinini terk etti)" demişlerdir.<sup>2</sup> Ancak az sonra temas edileceği üzere bu zümrenin Sabî adında, daha önce yaşamış bir zata nisbetlerinin kabul edilmesi durumunda, verilen bu anlamın hükümsüz kalacağı aşıkardır.<sup>3</sup>

Sabîi nisbesi, inanç ve nesep bakımından farklı iki topluluk olan Harraniler ve Mendailer için kullanılır. Ancak "Sabiilik" denildiğinde ilk akla gelen "Harraniler"dir.<sup>4</sup>

Mendailer, sözünü edeceğimiz Sabîiler değildir. Bilim tarihinde bilinen bir hizmetleri olmayan Mendâiler'den<sup>5</sup> bir grup hala Irak'ta dere ve akarsu kenarlarında yaşamaktadır. Mendâi Sabîiler, hıristiyanlıkla yahudilik karışımı bir topluluktur. Kur'an-ı Kerim'de<sup>6</sup> zikredilen "Sabîiler" in bu taife olduğu söylenmiştir.<sup>7</sup>

"Harraniler" ise tarihte "Harranlı Sabîiler" veya "Ashabü'r-Ruhâniyat" olarak da bilinen eski bir dini topluluktur. Bu taifeye neden ve ne zaman "Sabîi" ismi verildiği kesin olarak bilinmemekle beraber bu konuda bir kaç görüş vardır. Kimileri onları Sabî b. Müteveşîh b. İdris (a.s.)'a nisbet eder. Kimileri de onları, Haniflerin karşıtı bir dini fırka olarak tanımlayarak Hz. İbrahim döneminde yaşamış bulunan ve Hanif dininden ayrılan, "Sabî b. Marî"ye nisbet etmiştir. Bu nedenledir ki, Ebu İshak, Sabîiliğe nispet edilirken onun "İbrahimi dinler"den biri olan Sabîiliğe mensubiyeti kastedilerek söylenirdi.<sup>8</sup> Harranlı Sabîiler de Harran'ın fethi sırasında kendilerini Kuran-ı Kerim'de zikredilen Sabîiler olduklarını iddia etmişlerdir.

Harranlı Sabîiler Abbasiler döneminde Bağdat'a yerleşmeden önce, Harran'da yaşarlardı.<sup>9</sup> Harraniler, "Âl Kurra" ve "Âl Zahrun" olarak bilinen iki aileden oluşmuştur. Evlilikle akraba bağı kurulan bu iki aile, ilmi maharetle ve yüksek içtimâi mertebeye tanınmıştır.<sup>10</sup>

Çeşitli baskılara maruz kalan Harranîler, uzun süre dinlerini korudular. Müslüman olmakla öz kimliklerini kaybetmekten korkuyorlardı. Bir süre sonra Âl Kurra müslümanlığı seçti. Âl Zahrun ise Sabîiliği daha sonraları terketmiştir. Hilâl b. el-Muhassin'in (ö. 403/1012) müslüman olması, Harranîler'in asimile oluşlarının başlangıcı sayılmıştır.<sup>11</sup>

Harranlı Sabîileri iyi tanımak için inançlarını bilmek gerekir: Harraniler'e göre, "Yaratıcı" hem "Tek", hem de çoktur. O zatıyla ilk ve ezelîdir. O, her şeyin aslı

2 Bk. İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, I, 54.

3 Bk. Muhammed, Hamudullah, Le Saint Coran, Bakara 62. Ayet münasebetiyle.

4 el-Mes'udî, Murûcü'z-Zeheb, II, 247 vd.

5 ed-Dibâci, Üdebâü's-Sabie, s. 16.

6 Bk. Kur'an-ı Kerim, el-Bakara, 62; el-Maide, 69; el-Hacc, 17.

7 Bk. el-Haseni, es-Sabietu Kadimen, s. 15.

8 Alımet Emin, Duha'l-İslam, I, 236; el-Hemedâni, Tekmiletü't-Tarih, XI, 355.

9 Hilâl b. el-Muhassin, Rusûm, s. 38.

10 Hilâl, Gurar, s. 14.

11 Bağdathî İsmail Paşa, Hediyyetü'l-Arifin, II, 510; ed-Dibâci, s. 18-19.

olması bakımından "Tek". kendisine yönelerek kulluk edenlerin çokluğuyla çoktur. O, "yedi gezegen" ve yeryüzündeki salih kimselerle de çoğalır, ancak bu, O'nun zatındaki "vahdet"i bozmaz.<sup>12</sup>

Harranîler'den bazıları, Azmuyum, Hermes (İdris a. s), Ayana ve Avazi adlı peygamberler'e iman ettiklerini söyler; bazıları da Eflatun'un ana tarafından dedesi olan "Sulana"nın peygamberliğine inanır ve onun dinî emirlerine bağlılık izhar ederlerdi.<sup>13</sup>

Harranîler'in farklı bir hulûl inançları vardır. Allah, ya kendi zatıyla külliye veya zatının bir cüz'üyle, "Semavi Heykeller" dedikleri "Yedi gezegen" nin tümüne birden hulûl eder. Her semavi heykelde, gücü nisbetinde çeşitli işler yapabilmeye kabiliyeti doğar. Allah'a daha yakın olmak isteyen Harranîler yeryüzünde Semavi heykelleri temsil eden geometrik şekiller yapmışlardır.<sup>14</sup>

Kendileriyle Allah arasında yıldızları aracı kılan Harranîler "Yıldızlara tapanlar" olarak tanınmışlardır. Tapındıkları heykeller, sırasıyla, İlk İlet Heykeli (Heykelü'l-'İleti'l-Ülâ), Akıl Heykeli (Heykelü'l-Akl) ve Siyaset Heykeli (Heykelü's-Siyâse) gibi heykellerdir. Temsil ettikleri gezegenin şekline göre dörtgen, üçgen ve altıgen biçiminde farklı şekillerde yapılmışlardır.<sup>15</sup>

"Yedi gezegen" in insan vücudunda da remizlendiğine inanan Harranîlere göre, Allah, dilimizle konuşur, gözlerimizle görür, kulaklarımızla duyar, ellerimizle tutar, ayaklarımızla yürür ve dilediğini bizim azalarımızla yapar.<sup>16</sup>

Hayra ve şerre inanan Harranîlere göre hayırlı işler Allah'a, şerler ise kula nisbet edilir.<sup>17</sup> Çünkü Allah, kötü şeyleri yaratmaktan münezzehtir. Şerlerin, kişilerin gezegenlerle münasebetleri esnasında talihsizlik sonucu meydana geldiğine inanırlar.<sup>18</sup>

Hayvan kesimiyle ilgili ügünç inançları olan Harranîler, kurbanı kesmeden önce gözlerini bağlayarak yüzüne tuz serperler; kesilen hayvanın çırpınışı ve hareketini o senede meydana gelecek olayların habercisi kabul ederler.<sup>19</sup>

Helal ve haram kavramını bilen Harranîler, çekirge, domuz, deve, güvercin, balık ve kesilmemiş hayvan etini ve baklagilleri yemeyi haram saymışlardır.<sup>20</sup>

Harranîler, ölüye dokunmazlar, cünüplükten, hayızdan ve nifastan yıkanırar.<sup>21</sup> Sünnet olmaz, şahitsiz ve velisiz nikahı kabul etmezler. İki kadımı bir nikahta bulundurmaz<sup>22</sup> ve hakimın hükmü olmadan da boşanmazlar.<sup>23</sup>

12 eş-Şehristâni, el-Milel ve'n-Nihal, II, 54-56.

13 a.g.e., II, 75.

14 eş-Şehristâni, II, 54-56; el-Haseni, s. 14 vd.

15 eş-Şehristâni, II, 57.

16 a.g.e., II, 56.

17 eş-Şehristâni, II, 54-56; el-Haseni, s. 14 vd.

18 eş-Şehristâni, II, 57.

19 el-Makdisi, el-Bed' vet'Tarih, II, 250.

20 a.g.e., IV, 29; es-Safedi, el-Vafi, I, 158.

21 el-Bu Zeki, Tarihu Ehli'z-Zimme, s. 57; el-Makdisi, IV, 29.

Harranîler, cünüplükten temizlenmiş olarak abdest alır ve güney kutbuna yönelerek<sup>24</sup> her rekâtı iki secdeli olan ve sabah on iki; zevalden önce beş; akşam da beş rekât olmak üzere üç vakit farz namaz kılarlar.<sup>25</sup>

Harranîler, namazlarını Zuhal, Güneş, Ay, Merih, Utarid, Müşteri ve Zühre gezegenlerini temsil eden yeryüzünde yaptıkları ibadetgahlarda kılarlar.<sup>26</sup>

Geçmiş birçok ümmet gibi oruç tutan Harranîler, kendilerine farz olan otuz günü ayrı ayrı onar gün olarak tutarlar.<sup>27</sup>

Bu kadar önemli bir zümrenin ediplerini tanımak ve eserlerini incelemek gerektiğine inanıyoruz. Bunlardan Harranlı aynı aileye mensup Ebu İshak İbrahim b. Hilâl b. Zahrun (384/994), Hilâl b. el-Muhassin b. İbrahim b. Hilâl ve Muhammed b. Hilâl b. el-Muhassin Garsü'n-ni'me bu konuda gerek edebi şahsiyetleri ve gerekse eserleriyle dikkati çekmektedir. Bunlardan ilkini daha önce derinlemesine etüt etmiştik.<sup>28</sup> Şimdi ise kısaca son ikisinin hayatlarını ve eserlerini inceleyip tanıtmaya çalışacağız.

## A. Hilâl b. el-Muhassin b. İbrahim es-Sâbiî el-Harranî (359-448/970-1056)

### 1. Hayatı ve Yetiştirilmesi<sup>29</sup>

Ebü'l-Hasan Hilâl b. el-Muhassin b. İbrahim es-Sâbiî<sup>30</sup> Edip, katip ve bir tarihçi olan Hilâl 359/970 yılında doğdu. Çocukluğu hakkında fazla bilgi yoksa da Sabiîler'in bilinen terbiye ve eğitimiyle yetiştiği muhakkaktır.<sup>31</sup> Hilâl, asrının ileri gelen alimlerinden Ali b. İsa er-Rumanî (377/987) ve Ebu Ali el-Farisî ve Ali b. İsa er-Ramanî gibi alimlerden ders aldı.<sup>32</sup> Ancak onun en büyük hocası ve hayatını yönlendiren kişi, dedesi Ebu İshak es-Sabiî'dir. Dedesinin arzusu, onu kendi yerine Diyanü'l-İnşâ riyasetine getirtmekti. Bu nedenle kültürlü ve bilgili yetişmesine özen göstermişti. Ona dili ve edebiyatı sevdirek belâgat ve fesâhata zirveye

22 el-Makdisi, IV, 29-30.

23 a.g.e., IV, 29.

24 el-Biyrûni, el-Âsarü'l-Bakiye, vr. 206.

25 a.g.e., IV, 23.

26 el-Makdisi, IV, 23.

27 İbnu'n-Nedim, s. 443; Yakut, Mü'cemü'l-Üdeba, II, 78; Vecdi, V, 426.

28 Bk. Polat, Mahmut, Ebu İshak İbrahim b. Hilâl es-Sabiî'nin Hayatı ve Şiirleri (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Şanlıurfa 1999.

29 İbnü'l-İmad el-Hanbeli, Şezerat, III, 278.

30 Bk. el-Hatib, Tarihu Bağdad, XIV, 76.

31 Bk. Dairetü'l-Maarifi'l-İslamiyye, III, 40.

32 Yakut, Mü'cem, II, 294; İbn Hallikan, Vefeyat, V, 152.

çıkardı. Hilâl'e gösterilen bu ilgi onda, erken yaşta harika bir zekanın inkişafına ve olgunlaşmasına yardımcı oldu.<sup>33</sup>

Hilâl b. el-Muhassin Divan'dan bahsederken, "Kendimi bildim bileli, Samsamü'd-Devle döneminde İnşâ Divanı'nda dedem Ebu İshak'ın yerine kadıllara gönderilen mektupları kendim yazar ve imzalardım" demektedir. (kaynak)???"

Hilâl'in yükselişi devam etmiş ve sonunda Fahrü'l-Mülk tarafından İnşâ Divanı'nın başına getirilmiştir. Fahrü'l-Mülk, Sultanü'd-Devle tarafından öldürülünceye kadar Hilâl onun himayesinde gayet müreffeh bir hayat geçirdi.<sup>34</sup> Hilâl'e otuz bin dinarlık büyük bir servet bırakarak, ölümünden sonra bile onun rahat bir hayat yaşamasına vesile oldu.<sup>35</sup>

Hilâl'in müslüman oluşu hayatının, hatta Âl Zahrun'un en büyük olayıdır. O, 'İmâdü'd-Devle'nin veziri Ebu Mansur İbrahim b. Mafene (366-433) gibi devlet adamlarından etkilenmekle beraber<sup>36</sup>, daha sonra 309/921 yılında rüyada Hz. Peygamber'i gördü ve müslümanlığa yöneldi. Hilâl, müslümanlığını 403/1012 yılında Hz. Peygamber'i üçüncü kez rüyada görünceye kadar gizledi. Müslüman olur olmaz da hemen Musa el-Kazım Mescidine giderek orada müslümanlarla beraber namaz kıldı. Hilâl'in hidayetini duyan Fahrü'l-Mülk ona hil'atlarla beraber yüz dinar gönderdiyse de o bunların tümünü reddederek sırf Allah rızası için müslüman olduğunu söyledi. Müslüman bir kadınla evlenen Hilâl'in bu kadından birkaç çocuğu olmuş; içlerinden Muhammed Garsü'n-n'ime adındaki oğlu üne kavuşmuştur.<sup>37</sup>

Gayet müreffeh bir yaşamı olan Hilâl kesinlikle siyasî olaylara karışmamıştır. Onun bu tarafsızlığı, 448/1056 yılında vefatına kadar yazma ve telif etme imkanını vermiştir.<sup>38</sup> Bununla birlikte Hilâl her zaman tedirginlik içindeydi. Bunun sebebi, Abbasi dönemindeki siyasî istikrarsızlıktı. Dünün en sevilen veziri, bugün fillerin ayağı altına atılarak ödürülebiliyordu.<sup>39</sup> En yakın dost kendi dostunu öldürtebiliyordu. Hilâl'in ruhunu etkileyen işte bu olaylardı. Bu gaddarlıktan "Gurerü'l-Belağa" adlı eserinde bahsetmiştir.<sup>40</sup> Hilâl, gayet vakur ve kültürlü bir insandı. Konuşurken ve yazarken daima tevâzu gösterir; başkalarını incitmemeye çalışırdı.<sup>41</sup> Sadakat ve güven sahibi bir alimdi.

33 Hilâl, Tuhfe, s. 170.

34 İbnü'l-Cevzi, VIII, 101-102.

35 a.g.e., VIII, 102.

36 Bk. İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, 502; Hilâl, Tuhfe, s. 5-10.

37 a.g.e., VIII, 177-179.

38 İbnü'l-Kıftî, 110, 256, 227, 365, 368; ez-Zirikli, el-Âlam, IX, 94; Yakut, II, 294; İbn Tağriberdi, en-Nücûmu'z-Zahire, IV, 180, 194-197; Hilâl, Rusum, Mukaddime, s. 33-37.

39 es-Safedî, IV, 119.

40 Hilâl, Rusum, s. 342-343, 430-431.

41 Hilâl, Gurar, s. 47.

Şiilerin Sabîlere ilgisi onlarda Âl-i-beyt sevgisini doğurmuştur. Dedesi Ebu İshak, eş-Şerifü'r-Radi'nin, kendisi ise eş-Şerifü'l-Murtazâ'nın yakın dostuydu.<sup>42</sup> Bu nedenle o Âl-i-beyt taraftarı bir Şiî sayılırdı.<sup>43</sup>

## 2. Tarihçiliği ve Edebiyatçılığı

Hilâl'in tarihçiliği gelenek olarak aileden gelmektedir.<sup>44</sup> Dayısı Sabit b. Sinan (365/975) asrının en büyük tarihçiydi.<sup>45</sup> Dedesi Ebu İshak da tarihçiydi. Bu sebeple onun tarihle ilgilenmesi gayet tabiiydi. Vefat ederken bile oğlu Garsü'n-ni'me'ye "Kitabü't-Tacî Fi Ahbari'd-Devleti'd-Deylemiyye" adlı eserini tamamlamasını tavsiye etmiştir.<sup>46</sup> Bu büyük eser, dedesiyle beraber İnşâ Divanı'nda bulunmaları, kendi döneminde vuku bulan devlet sırlarına vakıf olmaları ve olayları ilk elden yazmaları açısından önemlidir.<sup>47</sup>

Bir edebiyatçı olarak Hilâl edebiyat ve şiir sevgisini de dedesi Ebu İshak'tan almıştır. Ona edebiyatı sevdiren dedesidir. Bize ona ait pek çok nesir örnekleri ulaşmış; dedesinin aksine onun günümüze ulaşan şiiri sadece eş-Şerifü'l-Murtazâ'ya gönderdiği şu şiirdir.<sup>48</sup>

*Ey şerif efendimiz, sana. . .*

*Yücelik vasıfları izafe edilmekten yücesin*

*Çünkü sen teksin: insanlar ise dümundadır.*

*Şanını elde etmeye kim muvaffak olabilir?*

*Senin faziletini söz ihata edemez. . .*

*Geçtin herkesi, erdemin üstündür senin. . .*

*Sende bir emelim var, sende şüphesiz,*

*Umarım ki yakında gerçekleşsin.*

Hilâl'in hayatından ve bıraktığı eserlerden onun bir şair olmaktan çok bir nesir yazarı olduğu anlaşılmaktadır. Onun nesirciliği, dedesi Ebu İshak'ın gayret ve çabasıyla olmuştur. Onu edebiyat ve dil sevgisiyle yetiştirerek ona en yüksek nesir

42 eş-Şerif el-Murtaza, Divan, III. 66-68.

43 İbnü'l-Kıftî, s. 402.

44 Hilâl, Rusum, Mukaddime. s. 25-28.

45 İbnü'l-Kıftî, s. 110.

46 Hilâl, Rusum, Muk., s. 17; Garsü'n-Ni'me, el-Hefevât, Muk., s. 25; İbn Tağriberdi V, 126.

47 İbnü'l-Kıftî, 110; el-Hatib, II. 322; XIV, 270; İbnü'l-Cevzi, V. 60, 126, 214, 194, 195; es-Sehavi, el-İlam, s. 97.

48 eş-Şerifü'l-Murtaza, Divan. III. 66. 68.

üsluplarını öğretti. Bu nedenle Hilâl belîğ bir edip, usta bir mektupçu olarak yetişti. Eğer üslubunun güzelliğindeki beyan ve fesahat olmasaydı kesinlikle İnşâ Divanı'na getirilmezdi. Onun edebiyattaki yerini tesbit bakımından sadece yazmış olduğu *Gurarü'l-Belağa* adlı eserine bakmak yeterlidir.<sup>49</sup>

### 3. Eserleri

Uzun bir ömür yaşamış olan Hilâl, hayatının belli bir döneminden sonra özellikle vezir Fahrü'l-Mülk'ün öldürülmesinden sonra köşesine çekilmiş ve kalan ömrünü kitap yazmakla geçirmiştir. Bizzat şahit olduğu olayları engin kültürüyle birleştirip kaleme almıştır. Başta kendi aile fertlerinin hayatını konu alan eseri olmak üzere daha bir çok kıymetli kitabı maalesef kaybolmuştur.

#### a. *el-Emasil ve'l-A'yân ve Münteda'l-Avatif ve'l-İhsân*

Yazar bu eserinde<sup>50</sup>, dönemin emir, vezir, alim ve ediplerinin zerafet ve nüktelerini derlemiştir.<sup>51</sup> Bu eser kayıptır<sup>52</sup>

#### b. *Kitabu Ahbari Bağdad*

*Kitabu Ahbari Bağdad* veya *Kitabu Bağdad* olarak bilinen bu eser, dönemin yöneticileri olan Abbasiler'den bahseder.<sup>53</sup> Bu eser de kayıptır.

#### c. *Kitabu Meâsiri Ehlihi*

Kayıp olan bu eserde<sup>54</sup> yazar, kendi aile ferdlerinin biyografilerini yazmıştır.<sup>55</sup>

#### d. *Kitabü'r-Resail*

Kayıp olan bu eser, *Risalâtün 'Ani'l-Müluk ve'l-Vuzerâ* olarak da bilinir. Müellif, eserinde divan görevinde iken yazmış olduğu kendi mektuplarını toplamıştır.<sup>56</sup>

#### e. *Kitabü's-Siyase*

Bu eser de kaybolan eserleri arasındadır.<sup>57</sup>

49 Dairetü'l-Ma'arifi'l-İslamiyye, IV, 22.

50 Yakut, Mü'cemul-Üdeba, XIX, 294; İbn Hallikan, IV, 152.

51 Yakut, XIX, 294, 297; İbnü'l-Cevzi, VI, 196.

52 İbn Hallikan, V, 152; İbnü'l-İmad, II, 279.

53 es-Sefedi, IV, 119.

54 Dairetü'l-Ma'arifi'l-İslamiyye, IV, 22.

55 a.g.e., IV, 22.

56 a.g.e., IV, 22.

57 a.g.e., IV, 22.

### f. *Kitabü'l-Küttab*

Kaybolmuş eserlerinden biridir.<sup>58</sup>

### g. *Tuhfetü'l-Ümerâ fi Tarihi'l-Vüzerâ*

Bazen *Ahbarü'l-Vüzerâ* bazen de *Kitabü'l-Vüzerâ* olarak zikredilen bu eserin müellif nüshası kayıptır. Sadece birinci bölümü günümüze kadar gelebilmiştir. Eser, bu bölümüyle, 1904 yılında *Tuhfetü'l-Ümerâ fi Tarihi'l-Vüzerâ* adıyla yayımlanmış; sonradan kitap, Abdüsettar Ahmet Farac tarafından “*el-Vüzerâ ev Tuhfetü'l-Ümerâ fi Tarihi'l-Vüzerâ*” adıyla tekrar basılmıştır. Bu eserde yazar dönemin halife, sultan, emîr, katip ve görevlilerin hayatını ele almıştır. Eserin kayıp olan kısmının mutlaka büyük hacimli olması gerekir.<sup>59</sup>

Hilâl eseri, tarihçiliğini ispat etmek ve tarih sevenlere iyi bir çalışma sunmak gayesiyle yazmıştır. Kendisinden önce gelen tarihçilerde vezirler hakkında te'lifte bulunmak hususunda gevşeklik görmesi de onu böyle bir te'lifte itmiştir.<sup>60</sup>

### h. *Rusumü'l-Hilafe*

Kültür ve medeniyette Abbasi toplumunun ulaştığı seviyeyi bize gösteren bu eser, adından anlaşıldığı gibi hilafet makamında icra olunan merasimlerle ilgilidir. Müellif eserinde, halifenin cülusu, giysileri, oturması, korunması, hizmetçileri, dostluğu ve ona yapılacak duaya kadar, halife ve hilafetle alakalı tüm şahsi ve resmi merasimlerin öncesini ve sonrasını zikrederek uygulanış şeklinin en küçük ayrıntılarına kadar bilgi vermektedir.

Müellifin seci'li olarak gayet basit ve anlaşılır bir üslupla kaleme aldığı bu eser, dönemin kültürüne, tarihine, yaşam ve adetlerine ışık tutan bir meşale gibidir. Abbasi toplum kültürünün nereden nereye yükseldiğini bize tatlı bir dille izah etmektedir.

### i. *Kitabü't-Tarih*

Müellifin bu kitabı 360-448 yılları arasında meydana gelen olaylardan bahsetmektedir. *Tarihü't-Taberî*'nin zeyli olarak basılan eser, Hilâl'in dayısı Sabit b. Sinan'ın tarihine zeyl olarak yazılmıştır. Taberî tarihi H. 303 yılı olaylarını, Sabit b. Sinan'ın Tarihi H. 360 yılı olaylarını, Hilâl'in tarihi ise H. 448 yılı olaylarını ele alarak bitmektedir.<sup>61</sup>

Büyük hacimli olduğu söylenen bu eserden<sup>62</sup> sadece H. 389-393 tarihleri arasındaki olaylarla ilgili bölüm günümüze kadar ulaşabilmiştir.

58 Dairetü'l-Ma'arifi'l-İslamiyye, IV, 22; Hilâl, Rusum, Muk, s. 33.

59 Hilâl, Tuhtfe, s. 18.

60 a.g.e., 3, 4, 6, 7.

61 İbn Tağriberdî, V, 126.

62 Sehavi, s. 97.



*j. Gurarü'l-Belağa:*

Müellif bu eseri çağdaşlarının böyle bir esere ihtiyaç duyduğu hissiyle kaleme almıştır. Eser, "divaniyât" ve "ihvaniyât" için örnek olması hasebiyle çok güzel bir çalışmadır.<sup>63</sup> Basılı olan bu eser, konusuna göre mektup yazımı için gerekli olan bablara, bablar da fasıllara bölünerek asrın ihtiyacına cevap verecek şekilde hazırlanmıştır.<sup>64</sup>

Hilâl es-Sabiû bu eserde şahane bir üslupla tüm edebî sanatları kullanarak belağattaki olgunluk ve maharetini ortaya koymaya özen göstermiştir.<sup>65</sup> Bu nedenle eserde Arap nesrinin tanıdığı edebî sanatların hemen hemen tümü kullanılmıştır. Yazar kendisinden sonra gelen divan katipleri için bir güzellik örneği sunmuştur.<sup>66</sup>

Kitabın üslubuna gelince, dördüncü asırdan itibaren büyük edipler<sup>67</sup> tarafından kullanılmaya başlanan secî sanatının güzel bir örneği olarak gösterilebilir. Eser baştan sona kadar istisnasız kısa cümlelerle secîli olarak yazılmıştır. Secî ile beraber müzevvec ve bedî sanatını kullanmış olan yazar, şahane tasvirler de yapmış;<sup>68</sup> yerine göre ayet ve hadisleri kullanmış<sup>69</sup> ve şiir beyitleri kullanarak üslubunu tatlılaştırmıştır.<sup>70</sup> Bu eser özellikle inşâ sanatıyla ilgilenen kimselerin nezdinde büyük bir ehemmiyet ve kıymeti haizdir. Bu sanatla ilgilenen yazarlar bu esere değinmişler, kıymetine ve ehemmiyetine binaen ondan örnekler almışlardır.<sup>71</sup>

Kitap, Hilâl'in yazdığı edebî eserlerden günümüze kadar gelebilen ve onun edebî maharetini ve üslubunu bize nakleden tek eserdir. Ayrıca bize dönemin yazışma edebiyatı konusunda bilgi vermesi açısından da önemlidir. Yazar, bizi dönemin resmî yazışmaları ve "ihvaniyât" denilen taziye ve tebrik gibi konular hakkında da bilgilendirmektedir. Hatta annesini evlendiren adama tebrik mektubu örneği yazarak, kendisinden önce gelen yazarların ele almadıkları ilginç konuları ele almış ve örneklendirmiştir.

Kitap incelendiğinde yazarın yaşadığı dönemde inşâ sanatının üslupta ne derece mükemmel bir seviyeye ulaştığı görülecektir.

Eser, içerisinde bulunan tarihî bilgiler bakımından da çok önemlidir. Sadece tarih kitaplarında bulabileceğimiz olaylar ve savaşlar hakkında önemli bilgilere de rastlanır. Mesela Türkler'le Deylemler arasında 411/1020 yılında vuku bulan savaşın tasviri gibi.<sup>72</sup>

63 Hilâl, Gurar, s. 42, 43, 212.

64 a.g.e., s. 50, 73, 431.

65 ed-Dibaci, s. 189.

66 el-Kalkaşandı, I, 38, 101.

67 Hilâl, Tuhfe, s. 5, 117, 256, 259, 358.

68 Hilâl, Gurar, s. 392.

69 es-Sa'alibi, IV, 74.

70 ed-Dibaci, s. 184.

71 Kalkaşandı, IX, 280, 285, XIII, 339; Hilâl, Gurar, s. 157, 159, 168.

72 İbnü'l-Esir, IX, 453, İbn Haldun, el-İber, IV, 1030, 1031.

Ayrıca halifelere biat etme ve muhaliflerin bağışlanması gibi dönemin siyasi olaylarına da değinmiş olan yazar, idari mekanizma hakkında da bilgi vermiştir.<sup>73</sup> Abbasî toplumunda kız çocuklarından nefret etme gibi bazı cahiliyye adetlerinin<sup>74</sup>, mihrican ve nevrız kutlamaları gibi, bazı Fars adet ve kültürününün izlerini de görüyoruz.<sup>75</sup> Bu ise bize yazarın yaşadığı asrın içtimai yapısı hakkında bilgi vermektedir. Bütün bunlar eserin gayet mükemmel bir kültür ve edebî bir eser olduğunu göstermektedir.

### C. Garsü'n-Ni'me Ebu'l-Hasan Muhammed b. Hilâl b. el-Muhassin b. İbrahim es-Sabî el-Harranî (416-480/1025-1088)

#### 1. Hayatı ve Yetiştirilmesi

Garsü'n-ni'me, edip, katip ve bir tarihçidir. O, müslüman bir anne babadan doğan ilk Harranidir.<sup>76</sup> Yukarıda da değindiğimiz gibi babası Hilâl b. Muhassin es-Sâbiî,<sup>77</sup> ömrünün son döneminde müslüman olmuş ve müslüman bir kadınla evlenerek bir kaç çocuğu olmuştur. Bu çocukların en şöhretlisi Muhammed'dir. Halifelerin ve vezirlerin iyiliklerine karşı bir şükran ifadesi olarak babası, oğlu Muhammed'e Garsü'n-Ni'me lakabını verdi.<sup>78</sup>

Garsü'n-Ni'me, Harranî ailelerin -Âl Zahrun ve Âl Kurra'nın- eğitim ve terbiye metoduyla yetişmiştir. Başta babası özenle onunla ilgilenmiş, ona edebiyat, tarih ve inşâ dersleri vermiştir. Bununla beraber Ebu Ali b. Şadân'dan din ilimleri, edebiyat, tarih ve inşâ dersleri almış ve kendini yetiştirmiştir. Elbette onun kültür ve edebî şahsiyetinin gelişmesinde en büyük pay babası Hilal'e aittir.<sup>79</sup> Bu nedenledir ki *el-Hefevâtü'n-Nadire* adlı eserinde sürekli ondan bahsetmiş ve onu övmüştür.

*El-Hefevâtü'n-Nadire* adlı kitabı incelendiğinde, Garsü'n-Ni'me'nin babasıyla aynı kültürü paylaştığı görülür. Her ikisinin takip ettiği yol tarihçilik ve edebiyatçılıktır. Onun bu engin kültürü, Halife Kaim-biemrillah'ın dikkatini çekmiş ve onu divan katipliğine almıştır. Gösterdiği maharetle, divan riyasetine kadar yükseltmiştir. Divanın başında ne kadar kaldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte, bu görevin uzun sürdüğü muhakkaktır.

Kendisine babasından kalan miras onun müreffeh bir hayat yaşamasına yettiğinden, resmi görevden ayrıldı. Çünkü dönemin siyasi yapısı istikrarsızlığı ve tedirginliği beraberinde getirmiş, her an ne olacağı bilinmeyen bir ortama

73 Hilâl, Gurar, s. 157, 159, 160, 171, 117.

74 a.g.e., s. 379, 382.

75 a.g.e., s. 185, 283.

76 Dairatü'l-Ma'arifi'l-İslamiyye, IV, 22.

77 İbnü'l-Cevzi, VII, 157, VIII, 188; Yakut, Üdeba, I, 170, 197, V, 163, 304; İbnü'l-Esir, IX, 106; ez-Zirikli, VII, 357; Garsü'n-Ni'me, 21, 25; İbn Kesir, XII, 134.

78 Sevim, Ali, "Garsü'n-Ni'me". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, XIII, 386.

79 Zirikli, III, 760.

dönüşmüştü. Siyasî olaylar karşısında tarafsızlığını koruyan Garsü'n-Ni'me'nin her zaman halife, sultan ve vezirlerin yanında gayet saygın bir yeri vardı. Kendisine kalan serveti gayet iyi değerlendirmeyi bilen Garsü'n-ni'me müreffeh bir ömür sürmüş ve 480/1087 yılında ölünceye kadar hayatını telif ve araştırmayla geçirmiştir.<sup>80</sup>

Garsü'n-ni'me'nin hayatını yazan tarihçilerin tümü ondan övgüyle bahsederler. Onun faziletli, doğruluk ve sadakatle bilinen iyilik sever biri olduğunu yazarlar. Bağdat'ın Batı yakasında kurduğu kütüphaneye çeşitli ilimlere dair 1000 kadar kitap bağışlayacak kadar cömert biriydi.<sup>81</sup>

Harranilerin Âl-i-beyt'e olan muhabbeti bilinen bir olguydu. Garsü'n-ni'me de aileden devraldığı bu kültürle Âl-i-beyt'e muhabbeti devam ettirdi. Bağdat'ta 480/1088 öldüğünde önce Ebu Avf sokağındaki evine gömüldü; sonra Kufe'deki Meşhed-i Ali'ye nakledildi. Meşhed'e gömülme olayı onun Şîî eğilimli olduğunu göstermektedir.

## 2. Eserleri

### a. Kitabü't-Tarih

Garsü'n-ni'me'nin hayatından bahseden eserler, onun *Kitabü't-Tarih, et-Tarihü'l-Kebir* veya *'Uyunü't-Tevarih* diye bir kitabından bahsetmişlerdir. Bu kitap, babası Hilâl'in 360-447/ 970-1055 yılları olaylarını ihtiva eden *et-Tarih* adlı eserinin devamı olup onun tavsiyesiyle yazılmıştır. Eserin 448-479/1056-1086 yılları arasındaki olayları anlatan bu bölümü günümüze kadar ulaşmamıştır. Ancak Selçuklu tarihini yazan İbnü'l-Cevzi gibi alimler bu kitaptan nakiller yapmışlardır. Büyük bir bölümü kayıp olan bu eserden sadece 389-393/998-1002 tarihleri arasındaki olaylarla ilgili bölüm günümüze kadar ulaşabilmiştir.

İbnü'l-Hemedanî H. 512 tarihine kadar, Sadaka b. Haddad ise H. 579 tarihine kadar gelen zeyiller yazmışlardır.

### b. Kitabü'r-Rebi'

Garsü'n-ni'me bu eseri, Ebu Ali et-Tenuhi'nin *Nişvarü'l-Muhadara* adlı eseriyle aynı tarzda yazmıştır.<sup>82</sup> Eserde, dönemin halife, vezir, emir, kadı ve alimlerinin hayatlarıyla beraber, bir kısım nükte, hikaye ve haberler nakledilmiştir. Günümüze intikal etmeyen bu eser, İbnü'l-Adim, İbnü'l-Kıfti ve Yakut el-Hamevi gibi müellifler tarafından kaynak olarak kullanılmıştır.<sup>83</sup>

80 a.g.e., XIII, 387.

81 a.g.e., XIII, 387.

82 Yakut, XVII, 92.

83 Sevim, Ali, "Garsünni'me", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, XIII, 387.

### c. Kitabü'l-Hefevati'n-Nadire

Bu kitabı adını bazıları. *el-Hefevatü'n-Nadire mine'l-Muakkalîne'l-Melhuzîn ve's-Sekatâtü'l-Badire mine'l-Muğaffelîne'l-Mahzuzîn*, bazıları *Kitabü'l-Hefevati'n-Nadire*, bazıları ise sadece *Kitabü'l-Hefevat* diye bahsetmiştir. Meşhur kişilerin hatalarına va gaflarına dair fıkraları ihtiva eden bu eser, 1960 yılında Salih el-Eşter tarafından *Kitabü'l-Hefevati'n-Nadire* adıyla Dimaşk'ta basılmıştır.<sup>84</sup>

Eser ihtiva ettiği konular bakımından isminden de anlaşıldığı gibi dikkatli, fetanetli kimselerin sürçü lisanlarını, dalgın kimselerin hatalarını, taliqli saf kişilerin ve nimetlere gark olmuş varlıklı cahillerin çeşitli haberlerini fıkralar şeklinde anlatan bir eserdir.<sup>85</sup>

el-Hefevat'ın ihtiva ettiği konuları çeşitleri bakımından üç kısma ayırabiliriz:

1. Sözde vuku bulan yanlışlar.
2. Davranıştaki yanlış ve hatalar.
3. Sözde ve davranışta beraberce vukubulan hatalar.

Müellif, eseri bir arkadaşının teklifi üzerine kaleme aldığını ifade etmiştir.<sup>86</sup> Metod itibariyle haberleri, kısa bir kaç satırlık nükteler şeklinde sunmuştur. Toplam olarak 405 adet haber zikredilmiştir.<sup>87</sup> Yazar, mukaddimede secili bir üslup kullanırken sunduğu diğer haberlerde gayet kolay anlaşılır sade ve basit bir üslup kullanmıştır.<sup>88</sup>

Bir edebi eser olması ve bize müellifinden arta kalan tek eser olması bakımından *el-Hefevat* kitabının Arap edebiyatı dünyasında önemli bir yeri vardır. Kitabın konusu da ilgi çekicidir. Zira, akılların istifade edeceği ve gönüllerin rahatlayacağı ve teselli bulacağı haberleri konu edinmiştir. Yazar, haberleri seçerek takdim etmiş, rasgele tarihi, edebi ve içtimai kıymeti olmayan haberleri eserine almamıştır.<sup>89</sup>

Müellif, bu çalışmasında ayrıca pek çok şairin şiirlerinden, bir divan oluşturacak kadar çok sayıda beyitler nakletmiştir. Bunlardan bazıları, *el-Hefevat*'ın dışında başka bir eserde bulamayacağımız el-Ahtal<sup>90</sup> ve Cerir<sup>91</sup> gibi tanınmış şairlerin kıymetli şiirleridir.

Özetle tanıtmaya çalıştığımız *el-Hefevat* kitabı sosyal, tarihi ve edebi kıymeti haiz bir eserdir. Onun bu yönü olmasaydı muhtemelen insanlar arasında asırlar boyu elden ele dolaşmaz ve günümüze kadar da gelmezdi.<sup>92</sup>

84 a.g.e., XIII, 387.

85 Garsünnime, s. 4.

86 a.g.e., s. 4.

87 a.g.e., s. 4.

88 a.g.e. s. 3.

89 ed-Dibaci, s. 222.

90 Garsünnime, s. 29, 31, 72.

91 a.g.e., s. 29, 84, 130.

92 ed-Dibaci, s. 225.

## Sonuç

Bu çalışmada, Hicri IV. ve V. yüzyıllarda Bağdat'ta yaşamış ve aile olarak bıraktıkları eserler, uğraştıkları ilimler, aldıkları görevler ve taşıdıkları inançlarıyla kendilerini tarihe kabul ettirmiş olan Harranlı Sabîîlerden edebiyatla uğraşmış önemli şahsiyetlerden Hilâl b. el-Muhassin ile oğlu Muhammed b. Hilâl Garsü'n-ni'me'nin hayatlarını ve eserlerini tanıtmaya çalıştık.

Hilâl b. el-Muhassin Büveyhilerin gerileme döneminde bozuk bir ortamda kendisi de meşhur bir edebiyatçı olan dedesi Ebu İshak İbrahim b. Hilâl es-Sabîî'nin himaye ve nezaretinde gayet iyi bir eğitiminde geçerek yetişmiştir. Ancak dönemin istikrarsızlığı onu hep tedirgin etmiş, dolayısıyla endişeli bir hayat yaşamıştır.

Hilâl, aileden aldığı kültür ve edebi ehliyetin verdiği imkanla dedesinin de teşvikile divan katipliği riyasetine kadar yükselmiştir. Onun ailesinin sahip olduğu geleneği izleyerek bir tarihçi ve edip olarak yetiştiği ve bu sahalarda çok değerli eserler kaleme aldığı görülmektedir. Bunlardan çok azının bize ulaştığı anlaşılmaktadır. O, edebiyata dair eserlerinde nesir üzerinde büyük bir sanatkar olduğunu göstermiştir.

Bu şahsın oğlu olan Muhammed b. Hilâl es-Sabî (Garsü'n-ni'me)'nin ise babasından farklı olarak dejenere olmuş sosyal bir ortamda yaşamış olduğunu görüyoruz. Ancak o da aileden aynı terbiye ve eğitimi almış ve Bağdat'ın ilmi havasını teneffüs ederek tarihi ve edebi sahada kendisini yetiştirmiştir.

Garsü'n-ni'me'ye dönemin vezirinden kalan servet onu resmi görevden müstağni kılmış ve ömrünün sonuna kadar te'lif ve araştırmayla hayatını geçirmiştir. Birikimli bir edip ve tarihçi olarak onun da arkasında yine çok azı bize ulaşan pek çok kıymetli eser bıraktığı görülmektedir.

## Bibliyografya

- Ahmet, Emin, *Duha'l-Islam*, Darü'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut-ts.
- Arthur Heffery, *The Foreign Vokabulary of the Qur'an*, Kahire-1939
- Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Arifin Esmâü'l-Müellifin ve Âsârü'l-Müsannfin*, (İbnü'l Emin Mahmut Kemal- Avni Aktuç) İst. 1951.
- Byrunî, Ebu'r-Rayhân Muhammed b. Ahmed el-Harezmi, *el-Âsârü'l-Bakiye mine'l-Kurûni'l-Hâliye*, Süleymaniye (Ayasoyfa) nr: 2947.
- Bu Zeki, Tavfik Sultân, *Târihu Ehli'z-Zimme fi'l-Irak*, (Dâru'l-Ulûm) Bağdat 1983.
- Dâiretü'l-Ma'arifü'l-İslamiyye, Kahire 1933.
- Dibâci, Muhammed, *el-Üdebâu's-Sabie fi'l-'Asri'l-'Abbasi*, (II. HÜ, yy), Dâru'l-Beyzâ 1989.
- Ebü'l-Fidâ, İmadüddin İsmail, *el-Kitabü'l-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, (Mektebetü'l-Ma'arif) Beyrut 1961.
- Ferruh, Ömer, *Târihü'l-Edebi'l-Arabi*, (Dâru'l-İlmi li'l-Melâyin) Beyrut 1979.
- Garşünnî me, Muhammed b. Hilâl b. İbrahim es-Sabiî, *el-Hefevat en-Nadire*, (thk, Salih el-Eştar), Mecme'ü'l-Lügati'l-Arabiyye, Dimeşk-1387.
- Hamidullah, Muhammad, *Le Saint Coran Les Sabeens* Beyrut-1981
- Hasenî, es-Seyyit Abdurrezzak, *es-Sabietu Kadîmen ve Hadisen*, (Mektebetü'l-Hânci) Mısır 1931.
- Hatibü'l-Bağdadî, Ahmed b. Ali, *Tarihu Bağdad*, (Mektebetüs-Sekkafa) Beyrut-1969.
- Hemedânî, Muhammed b. Muhammed b. Abdulmelik, *Zeylu Tekmilet'i-Tarihi't-Taberi Tarihü'l-Ümeme ve'l-Mül'uk*, (thk, Ebu'l-Fazıl Muhammed İbrahim), Beyrut 1960-1970.
- Hilâl b. el-Muhassin, *Gurarü'l-Belağa*, (thk, Muhammed ed-Dibaci), II. HÜ. y. Dâru'l-Beyza 1988.
- Hilâl b. El-Muhassin, *Rusûmu Dâri'l-Hilafe*, (thk, Mihâil 'Avvad Matba'atü'l-'Ani) Bağdat 1983.
- Hilâl b. el-Muhassin, *Tuhfetü'l-Ümera fi Tarihi'l-Vuzera*, (thk. Abdusstar Ahmet Faraç), Daru İhyai'l-Kütübü'l-Arabiyye, Mısır 1958.
- İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed b. Haldun, *Kitabü'l-İber ve Divanü'l-Mubteda ve '-Haber*, Beyrut 1975.
- İbn Hallikan, Ebul Abbas Şemseddin Ahmed b. Ebi Bekir, *Vefayat'ü-A'yan ve Enba-i Ebnai'z-Zaman*, (thk. İhsan Abbas), Daru Sadır, Beyrut 1997.
- İbn Kesir, İsmail b. Ömer. *el-Bidaye ve'n-Nihaye*. (Mektebetü'l-M'arif) Beyrut 1977.
- İbn Manzûr Ebu'l-Fazıl Cemaledin Muhammed el-İfriki, *Lisânü'l-'Arab*, (Daru'l-Fikir) Beyrut 1994.

- İbn Tağriberdi, Ebul-Mahasi b. Yusuf, *en-Nücumü'z-Zahire fi Müluki Masrın ve'l-Kahira*, Darü'l-Kütubi'l-Masriyye, Mısır 1935.
- İbnu'n-Nedim, Muhammed b. İshak, *el-Fihrist fi Ahbâri'l Ulema'il-Musânnafin mine'l-kudemâi ve'l-Muhdesin ve Esmâ'i-Kütübhim*, Beyrut 1978.
- İbnü'l-Cevzi, Abdurrahman b. Ali b. el-Cevzi, *el-Müntazam fi Tarihi'l-Ümem ve'l-Müluk*, (nşr. Muhammed Mustafa AbdulkadirAtâ), Beyrut 1992.
- İbnü'l-Esir, Ali b. Muhammed b. Esir, *el-Kamil fi'l-Tarih*, (Dar sadır), Beyrut-1971.
- İbnü'l-İmad, Ebul Feth Abdulhay el-Hanbelî, *Şezeratü'z-Zeheb Ahbaru Men Zeheb*, (Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi),Beyrut-ts.
- İbnü'l-Kıfti Ali b. Yusuf el-Kıfti, *Kitabu İhbari'l-Ülema bi Ahbari'l-Hükemâ*, (Matbaatü's-Sa'ade), Kahire 1908.
- Kalkaşandî, Ebu'l-'Abbas Ahmed b. Ali, *Subhü'l-A'sa fi Sinâ'til-İnşâ*, thk,Muhammed Hüseyin Şemseddin,Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye Beyrut 1987.
- Makdisî, Ebu Nasr el-Mutahhir b. Tahir, *Kitabü'l-Bed'i ve'l-Tarih*, (thk, C. L. Huwart) Paris 1899-1919.
- Mesudi, Ali b. El-Hüseyin, *Murûcü'z-Zeheb ve Ma'adinü'l-Cevher*, (thk, Mustafa Muhammed es-Sa'ade), Mektebetü't-Ticariyyeti'l-Kübrâ Mısır-1964.
- Safedî, Salahuddin Halil b. Aybek, *El-Vâfi bi'l-Vefeyat*, (thk, İhsan Abbas – Şükri Faysal), Weisbaden 1974.
- Sa'alibî, Ebu Mansûr Abdümelik b. Muhammed, *Yetimmetü'd-Dehr fi Mahasini Ehli'l-Asr*, (thk, Dr. Müfid Muhammed Kumeyhâ) Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye Beyrut 1983.
- Sevim, Ali, "Garsü'n-Ni'me", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*,
- Şehristânî Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdulkerim b. Ahmed, *el-Milel ve'n-Nihal*, (thk, Muhammed Seyyid Keylani) Dâru'l-Ma'rife Beyrut ts.
- Şerifü'l-Murtaza, *Divanü'ş-Şerifi'l-Murtaza*, (thk. Reşit Rıza), Kahire-1958.
- Tenûhî, Ebu Ali el-Muhassin b. Ali el-Kadi, *Nişvâri'l-Muhâdara ve Ahbâri'l-Muzâkere*, (thk, 'Abûd es-Salcî), Beyrut 1987.
- Vecdi, Muhammed Ferid, *Dâiretü'l-Ma'arifi'l-Karni'r-Râbi Aşar*, (Dâru'l-Ma'rife) Beyrut 1971.
- Yâkût b. Abdullah el-Hâmevi, *Mu'cemü'l-Büldân*, (Dâr Sâdır) Beyrut 1957.
- Ziriklî, Hayreddin, *el-A'lâm; Kâmusu Terâcim*, (Maba'atu Abdullatif Efendi) Kahire 1954-1959.